

УДК 930.253(477):316.423.3(439)“1956”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ua

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УГОРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ В УКРАЇНІ

У статті здійснено узагальнювальний аналіз документів з історії Угорської революції 1956 року, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України. Йдеться, зокрема, про джерела, що відображають суспільні настрої та реакцію громадян Української РСР на події в Угорщині, а також висвітлюють заходи органів влади щодо цілеспрямованого ідеологічного впливу на формування оцінки населення Угорської революції 1956 року.

Ключові слова: державні архіви, документи, джерельна база досліджень, Угорська революція 1956 року.

Iryna Matiash

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ua

UKRAINIAN ARCHIVAL SOURCES ON THE HISTORY OF THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

The article deals with the general analysis of documents on the history of the 1956 Hungarian Revolution, which are kept in the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and in the Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. The author investigates the sources that reflect the public mood and reaction of the Ukrainian SSR' citizens to the events in Hungary, and also cover the authorities' actions aimed at the purposeful ideological influence on formation of the general public's opinion on the 1956 Hungarian Revolution.

Keywords: *state archives, documents, source base of research, the 1956 Hungarian revolution.*

Джерельна база дослідження історії Угорської революції 1956 року як явища світового масштабу, окрім національної складової, має достатньо репрезентативну зарубіжну частину. Значні масиви документів із традиційними видами носіїв (паперовими, плівковими), які містять важливу джерельну інформацію до цього напрямку наукових студій, зберігають українські архіви. Такі документи відклалися в державних архівах за функціональним принципом (у оригіналах і копіях) у фондах комуністичної партії, зовнішньополітичного та оборонного відомств, служби державної безпеки і містить прямі та опосередковані свідчення, які істотно доповнюють уявлення про суспільну думку в інших країнах щодо революційних подій в Угорщині, настрої серед українського населення у зв'язку з Угорською революцією та діями СРСР щодо її придушення, про зусилля Радянського Союзу щодо фальсифікації причин початку таких подій, персональну складову історії революції через призму її учасників, переважно, «другого і третього плану» та «визволителів».

Компактні джерельні комплекси, пов'язані з Угорською революцією 1956 року, відклалися зокрема в центральних державних архівах: Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г.С. Пшеничного, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України; галузевих державних архівах Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України, Міністерства оборони України, а також у приватних архівних зібраннях.

Особливий науковий інтерес мають документи, які збереглися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у фонді № 1 — Центральний комітет Комуністичної партії України (загальний обсяг 160 379 справ)¹. Зокрема вони відклалися в Особливому секторі КПУ, в таємній (опис 24) і загальній (опис 31) частинах та Відділі агітації і пропаганди (опис 70). Більшість документів таємної частини Особливого відділу містила гриф «цілком таємно» та «таємно». Документи розсекречено 1992 р. Кожна справа має обсяг 100–250 аркушів, переважно машинописних, зазвичай із власноручними підписами відповідальних осіб. Деякі з них містять штамп таємної частини особливого відділу — «підлягає поверненню». Так, справа 4377 із грифом «цілком таємно» обсягом 133 аркуші містить листи до Центрального комітету КПРС, довідки відділів ЦК КПУ, постанови, інформації, листи обласних та міських комітетів КПУ з питань літератури і мистецтва, науково-атеїстичної пропаганди, а також інформацію про відзиви «трудо-

щих на агресивні дії Англії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту та на події в Угорщині», зашифрована як справа № 1/018, у часових межах від 16 січня до 30 грудня 1956 р.

Доповідні записки обласних комітетів КПУ до ЦК КПУ в Києві підготовлено за однією схемою: вони відображають суспільні настрої та реакцію громадян Української РСР на події в Угорщині й висвітлюють заходи партійних і радянських органів щодо цілеспрямованого впливу на формування «ідеологічно вірної» оцінки населенням Угорської революції 1956 р. Типовою рисою таких документів є об'єднання в «один комплекс проблем» подій у Польщі, Угорщині та Єгипті в контексті аналізу міжнародних відносин, а також перелік заходів, спрямованих на нейтралізацію проявів паніки чи поширення радянських штампів щодо характеристики цих подій. Як засвідчує інформація таких документів, у масовій свідомості українського населення пам'ять про Другу світову війну, яка тоді нещодавно закінчилася, домінувала над аналізом причин і наслідків повстання в Угорщині. Так, у доповідній записці Житомирського обкому КПУ від 3 листопада 1956 р. зазначалося, що передислокація військових частин, розташованих у Житомирі, Бердичеві, Новоград-Волинську, спричинила поширення слухів про можливу війну та прагнення більшої частини населення зробити запаси товарів першої необхідності: мила, солі, сірників, керосину. Панічні явища спостерігалися й у Сумській області: скуповувалися товари першої необхідності, а партійні керівники наголошували, що немає можливості повністю забезпечити населення товарами. Подібні повідомлення надходили й з інших областей.

Щоб «згасити» народні хвилювання, обкоми компартії скеровували на місця кваліфікованих лекторів-міжнародників та забезпечували в міру можливостей завезення в магазини достатньої кількості товарів, які, втім, швидко зникали з полиць. Проте навіть активне нав'язування населенню радянської оцінки подій в Угорщині через «кваліфікованих» лекторів не забезпечило уніфікованого однотайного бачення. Обком партії вказував на недовіру мешканців до висвітлення в пресі подій в Угорщині й навіть цитував запитання: «Чому Радянська Армія взяла участь у подіях? Невже там своїми силами не могли впоратися? Це виходить війна проти трудящих Угорщини?»². З метою надання більшої переконливості тексту називалося й прізвище автора запитання — технік електромонтажу «Сільелектро» т. Моїсеєнко. Близькими до цього за змістом були й інші запитання, які ставили слухачі виступів до лекторів-комуністів. Вони стосувалися роз'яснення вимог демонстрантів у Будапешті та мотивів дій радянських військ, зокрема, «як розуміти, що наші війська загострили обстановку в Будапешті?». Натомість лектори обкому КПУ Сумської області були орієнтовані на досягнення подвійної мети: а) викликати «гнівне

обурення трудящих області» «підступними діями фашистів» в Угорщині; б) сформувавши схвальне ставлення до допомоги «на прохання нового угорського уряду» «радянських військ угорським трудящим у розгромі реакції і фашизму»³.

Широку роз'яснювальну роботу проводив обком партії і в Хмельницькій області. Відзначалося, що народ уважно стежить за подіями, активно відвідує бесіди і мітинги і відтак почав «клеїть позором контрреволюціонерів, пытавшихся отнять у венгерских рабочих и крестьян завоевания революции», «горячо поддерживают политику и мероприятия Советского правительства в борьбе за мир во всем мире», «горячо приветствуют создание революционного правительства в Венгрии». Для маніпуляції суспільною свідомістю використовувалися заклики від імені ветеранів Другої світової війни, які звільняли Будапешт. Зокрема, інформація Кримського обкому КПУ містила «прямі цитати» з виступів учасників боїв за угорську столицю — робітників Керченського порту, які, мотивуючи тим, що, проливши кров за звільнення Будапешта, вони не можуть бути байдужими до долі угорського народу, закликали до допомоги йому, щоб «Угорщина була народною і вільною» (сварщик Марченко) та висловлювали впевненість, що «угорський народ не піде проти соціалізму» (Фролов). Загалом мітинг підтримував думку, що Радянський Союз має втрутитися, інакше Угорщина відійде від соціалістичного табору. Висловлювалися думки про те, що широке засудження культу особи призвело до подій в Угорщині. Ключове питання однак стосувалося стабільності політичного становища: чи не спричинить ця революція нову війну⁴? Звіти з аналогічним змістом, які свідчили про заготовлені в партійному керівництві сценарій мітингів та формулювання щодо оцінок подій, у справі зібрано практично з усіх областей Української РСР відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу республіки.

У довідці за фактами реагування населення на події в Угорщині Управління КДБ в Дрогобицькій області звітувало, що переважна частина населення реагує «вірно»⁵. Проте серед молоді були й інші оцінки подій Угорської революції, що полягали в засудженні дій Радянського Союзу в Угорщині, недовірі до засобів масової інформації щодо їх висвітлення, закликах до повстання в Україні. Документи містять конкретні імена та прізвища осіб, які «дозволили собі» відхилення від радянського канону в оцінці подій Угорської революції. Із довідок відомо, що студенти Дрогобицького педінституту Г. Цаповецький, Ю. Жук, Т. Герич, І. Ільїн засуджували «зверства мятежников». Агент Прут повідомив, що робітник нафтоперегінного заводу Хруник брав участь в українській націоналістичній бесіді, під час якої заявив, що він дочекається того часу, коли розпадеться

Радянський Союз. Він стверджував, що повстання в Угорщині придушити нелегко, оскільки соціалізм не задоволені не лише в Західній Європі, але й у СРСР. Мешканець Стрия Павло Лучинін, 1926 р.н., завідувач ларьком Стрийського змішторгу, їздив на велосипеді містом і закликав українців братися за зброю та боротися за створення самостійної України. За це його арештували і притягнули до карної відповідальності.

Важливу інформацію про продовження спроб спротиву містить контррозвідувальна довідка про становище на угорській прикордонній залізничній станції Захонь станом на 25 грудня 1956 р.⁶ Пасивний протест висловили зокрема 8 і 9 грудня машиністи депо Захонь, які пробували відмовитися взяти потяги з військовим вантажем для частин радянської армії, що перебували в Угорщині, вимагаючи показати вміст цих вантажів. Охорона, погрожуючи зброєю, змусила машиністів вести потяг. 12 грудня поширилися чутки про страйк на залізничному транспорті. Оголошений страйк підтримували дирекція Мішкольської залізниці та частина дирекції Дебреценської залізниці (в результаті чого на ділянці дороги Мішколь–Захонь простояли порожні вагони, призначені для завантаження) та 3-го вантажного парку в Будапешті, де скупчилося багато вагонів із товарами й худобою. В результаті товари псувалися, спостерігався падіж худоби, крадіжки. На станції Захонь страйк підтримали лише шляхові робітники. Частина населення ст. Захонь виявляла незадоволення рішенням уряду Угорщини щодо запровадження військово-польових судів та розпуску територіальних робітничих рад⁷.

Відомості про антирадянські прояви містить і справа 4265 (оп. 24) з назвою «Копії вихідних інформацій ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПУ, обкомів КПУ, Ради Міністрів УРСР та інших організацій про відгуки на... події в Угорщині, інформація об антирадянських проявах на ці події» (27 жовтня — 30 грудня 1956 р., 304 арк.). У цій справі зосереджено інформацію про погляди на Угорську революцію, які панували серед інтелігенції. Вона переважно вкладалася в «радянський канон»: «путч організували колишні торгівці, буржуї, офіцери, незадоволені народно-демократичним ладом» (доцент Ужгородського університету Лелекач), «Події в Будапешті показують, що контрреволюційні сили в Угорщині спробували були підняти голову, спричинили заколот проти народної влади» (академік М.Т. Рильський), «Радянський уряд правильно зробив, дозволивши військам надати допомогу угорському народу в придушенні ворожих елементів» (директор Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук Д.Х. Острянін, який 1957 року став членом-кореспондентом АН УРСР). Водночас у декого з викладачів та студентів вистачало рішучості говорити правду. Так, старший викладач Ужгородського університету Хучій сказав, що за всі події в Угорщині відповідь

один із керівників ЦК КПРС, якого він вважав винним. Студент із Тячева угорець Кекеші поширював листівки такого змісту: «Советские граждане! Обратите внимание на агрессивную политику советского правительства на территории Венгрии. На пролитую советскими войсками, оккупирующими территорию Венгрии, братскую кровь граждан Венгрии, пытавшихся освободиться от коммунистического гнета. Советские реактивные самолеты, летавшие на бреющем полете, расстреливали с пулеметов демонстрантов, добивавшихся своей свободы. Несколько тысяч человек убито на площади имени Сталина в Будапеште. Протестуйте против кровавой расправы наших войск в Венгрии». Таку листівку знайшли в Берегові, Миколаєві та інших містах. Загалом відповідальні особи за нагляд за неблагонадійними визначили, що ворожі висловлювання найчастіше належать особам польської, угорської, єврейської національності та колишнім українським націоналістам.

Цінною є інформація про прибуття 29 жовтня на прикордонну заставу в районі села Лужани Берегівського району 42 угорських громадян, озброєних автоматами, кулеметами, гранатами і особистою зброєю (серед них 23 чоловіки, решта — жінки й діти). Це була група, очолювана начальником Сабольчського обласного управління державної безпеки майором Вигом, що складалася зі співробітників цього управління й членів їхніх родин. Вони просили притулку й отримали на це дозвіл, після передання на кордоні зброї були розселені в піонерському таборі в с. Циганово. У справі зберігся розгорнутий протокол допиту керівника групи 29 жовтня та його співробітників за участі секретаря парторганізації обласного управління МВС та 4 оперативних працівників. Майор Виг назвав повстання не випадковістю, а добре підготовленою подією; висловив свої погляди на його причини, серед яких назвав скорочення армії та діяльність молодіжних гуртків петефістів; наголосив, що серед вимог повстанців було розширення кордонів Угорщини та приєднання до неї Закарпаття, вказав на повне знищення співробітників відділів МВС в Мішкольці й Дері⁸.

Становлять інтерес зібрані в справі довідки про висловлювання особового складу військ округу та студентів українських вишів у зв'язку з подіями в Угорщині. Вони принципово відрізняються між собою. «Радянському підходові» військовиків є протилежними погляди студентів як угорців (їх у вишах УРСР навчалось 202 особи), так і українців, що шукали істинні причини повстання. Окремих студентів (Конд Михайл, Дьєрдь Чабі) за «небажання вчитися в радянському» виші виключили зі складу студентів.

Справа 4302 (оп. 24) «Копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПРС, листи, інформації обкомів КПУ, Міністерств УРСР та

інших організацій про антирадянські прояви і боротьбу з ними» містить документи обсягом 182 аркуші за 20 січня — 28 грудня 1956 р. Показовими в ній є кілька прикладів. Зокрема в листі до Головного конструктора заводу «Красный экскаватор» В.Д. Ткача⁹ одна з учасниць мітингу, де він виступав з промовою, що відрізнялася за стилем від інших і переконувала в щирості промовця, поставила питання, чому влаштовуються мітинги для засудження угорських повстанців, але ніхто не влаштовує мітингів проти втручання збройних сил СРСР у внутрішні справи Угорщини, яке можна кваліфікувати як «грубе і нелюдське порушення міжнародних демократичних прав народів»¹⁰. Водночас авторка висловлювала й свою думку про те, що народи всіх країн хочуть жити незалежно й вільно визначати свою долю. В листі стояв лише підпис. Адресат передав його до київського обкому та повідомив ЦК КПУ про отримання такого «анонімного листа». Партійні органи відразу розпочали заходи щодо розшуку його автора.

У справі 4538 (оп. 24) зібрано довідки відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ, анотації комісії по радіомовленню і телебаченню РМ УРСР на передачі ворожих радіостанцій «Голос Америки», «Визволення», «Рим», «Нова Україна», «Наша Россия», «Ватикан», у яких прямо чи непрямо висвітлювалися угорські події впродовж 12 вересня — 31 грудня 1957 р. (250 арк.) Як ключове питання в оглядах преси виокремлюється обговорення «угорського питання» на Надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Крім згаданих, дві справи документів, що відклалися в загальній частині особливого сектору ЦК КПУ впродовж лютого–листопада 1956 р. (оп. 31, спр. 337, 338), містять доповідні записки відділу пропаганди та агітації, а також відділів обкомів, міськкомів КПУ про відзиви українських громадян на події в Угорщині, та справа 2312 (оп. 70) охоплює зібрані відділом агітації і пропаганди відомості обкомів КПУ про виступи керівних радянських і партійних діячів із політичними доповідями серед населення.

Чотири справи з інформацією про події Угорської революції 1956 р. із поділом на томи збереглися в Галузевому державному архіві МЗС України. Йдеться зокрема про справи 634 «Довідки політичного відділу про події в Угорщині, розгляд «угорського питання» в ООН та допомога Радянського Союзу та інших питань» у 4-х томах. Том другий охоплює документи, що відображають становище в Угорщині після революції, демонструють «втручання західних держав у внутрішні справи та їх участь у контрреволюційних подіях у країні». На відміну від документів ЦДАГО України, ці матеріали не мали обмеження доступу, але призначалися лише для службового користування. Вони датовані 1956–1957 рр.

без уточнення дат і становлять собою повністю копійовану інформацію. Першу групу такої інформації складають передруки з інформацій ТАРС, другу — витяги з газет, третю — переклади статей або уривків виступів іноземних діячів. Томи сформовано за тематикою. Велику добірку інформації складають матеріали з проблеми перебування угорських біженців у європейських країнах та країнах Північної Америки, подано відомості про кількість біженців та умови їх перебування. Так, станом на 5 квітня 1957 року наведено дані про перебування 189 076 біженців, які залишили країну в жовтні 1956 р. Із них в Австрії було зосереджено 171 075 осіб, 15 800 — в Югославії, 30 713 — у США, 20 530 — у Великій Британії, 16 075 — в Канаді¹¹ тощо. При цьому жодних відомостей не наведено про свідомий виїзд із країни інтелігенції і студентів, який започатковував дисидентський рух. Радянські публікації замовчували це явище. Ідеологічна складова публікацій з цього питання була орієнтована на доведення потреби повернення біженців додому, наголошення на величезних труднощах перебування їх за кордоном, маніпулюванні зарубіжними країнами проблемою угорських біженців, звинуваченні США в організації повстання в Угорщині та байдужості до проблеми біженців. Така інформація наведена практично про всі країни, де перебували біженці: Австрію, Югославію, Австралію, Францію, Німеччину, Швейцарію, Велику Британію, Канаду.

В окремих томах подано огляд угорської та зарубіжної преси з цього питання, вміщено документи щодо розгляду «угорського питання» в ООН, про видання Радою Міністрів Угорської Республіки «Білої книги» та її тотальне читання робітниками й службовцями, про критику виступів Президента США Дуайта Ейзенхауера щодо Угорщини, а також прес-бюлетень від 9 січня 1957 року із заявою посла США в ООН Генрі Кебота Лоджа, що містила пророчі слова: «Звитяжні угорці мають знати, що про них будуть пам'ятати доти, доки люди цінуватимуть свободу» та формувала рішення ООН про засудження дій СРСР в Угорщині¹².

Загалом матеріали, зібрані в Галузевому державному архіві МЗС України, уможливають комплексний аналіз не «відірваної у часі» інформації щодо реакцій на події Угорської революції у світі та засвідчують гостроту ідеологічного протистояння її творців із світоглядними цінностями Радянського Союзу.

З огляду на достатню розпорошеність документів із цієї проблеми в українських архівах та взаємодоповнюваність інформації, що міститься в них, видається доцільним у співпраці Комісії істориків України і Угорщини з Державною архівною службою України, державними архівами України та за підтримки Посольства Угорщини в Україні підготувати зведений тематичний довідник «Зарубіжні джерела до історії Угорської

революції 1956 р.: Україна», включивши до нього як адміністративну та пошукову інформацію, так і розширені анотації фондів. Очевидно, варто включити до такого видання й публікацію документів, що зберігаються в українських архівах. Така комплексна праця дозволила б значно розширити джерельну базу досліджень історії Угорської революції 1956 р.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. Авт.-упоряд.: Б. Іваненко, О. Бажан, А. Кентій та ін. Київ, 2001. С. 13.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 87.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 91.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 103.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 117.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 133.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4377, арк. 134.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4265, арк. 65.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 155–156.

¹⁰ Там само.

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, ф. 1, оп. 1, спр. 634, арк. 39.

¹² Там само, арк. 80.

REFERENCES

1. Ivanenko, B., Bazhan, O., & Kentij, A. (2001). *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy: Putivnyk*. Kyiv [in Ukrainian].